

Onderste bos ondersteboven

foto's Freek van Westreenen

— FREEK VAN WESTREENEN, STAATSBOSBEHEER

Het Onderste bos in de omgeving van Epen, voor de Nederlanders al vroeg ontdekt door Eli Heimans (Uit ons Krijtland, 1911), lijkt net een stukje buitenland. De bomen, soms gezegend met een kruis, groeien er bijna tot in de hemel. Voor liefhebbers van natuur, bos en landschap is het Onderste bos een soort bedevaartsoord. Hier ruikt men als het ware de Ardennen en de Eifel. Iedere verheerlijking vertroebelt echter de werkelijkheid. Het bos is voortgekomen uit een Limburgs verleden en herbergt talrijke cultuurhistorische elementen en patronen. In feite niet bijzonder, maar wanneer we het verborgen erfgoed en de natuurontwikkeling in een passend tijdspectief plaatsen, oogt het bos opeens heel anders.

Het bosgebied begint vlak achter Eperheide, een van oorsprong laatmiddeleeuwse nederzetting, gesticht vanuit Epen. Eeuwenlang was het een arm gehucht, een kolonie van herders, wolspinners en wevers. Op afstand en op eenzame hoogte (220 meter boven NAP). Voorheen groeide het bos – de beusch zeggen ze hier – voornamelijk op lemige en kalkrijke hellingen. Het hoger gelegen vrij zure en stenige plateau was bedekt met armetierig eiken- en berkenhakhout, bremstruwelen en struikhei. Een dergelijk mengelmoes van kreupelhout en heide vinden we tegenwoordig bijna nergens meer.

Boven in het Onderste bos is op het eerste gezicht weinig te zien. Van deze hoogvlakte kon men vroeger over het Geuldal heen kijken. Het houtgewas werd regelmatig kort en klein geslagen en weggehaald. De in 1720 beschreven *costumen* (gewoonten) verduidelijken hoe de omgeving is gebruikt. Voor het onderhoud van bijvoorbeeld de molendijk in Epen was het *gewoonlyck die waesen* (plaggen) te steeken op d'Epener heyde en pael of tuynsel (dun hout voor het vlechten van omheiningen) uit het bos te halen. De heide en het bos

waren zogenaamde gemene gronden met gebruiksrechten, toegekend aan de huizen in de buurt. Begin 16de eeuw werd al vastgelegd dat de bewoners jaarlijks *huysholt* (brandhout) mochten kappen. Niet te veel, anders zou men *seven jaer syn holts ontbeeren*. Op het verkopen van hout, ongeacht het formaat, stond dezelfde straf. Zo ook op het afsnijden en verkopen van *ginster* (brem). Vreemd genoeg werd minder streng opgetreden tegen rondtrekkend vee. Kennelijk zag men dat nog als een collectief recht. Alleen het beweiden van jong bos (*hakhout*), niet ouder dan vijf jaar, was verboden. Omdat de omvang van de heide steeds verder toenam, werd in 1567 besloten dat *jeder die holt op den bosch heeft, alle jaer een eyck zetten sal, op de hey offt op andere gemeente ende die verwaeren, dat de beesten die niet schanden en maecken*. Of deze plantplicht echt hielp, laat zich raden.

De hiervoor geschetste situatie hield opmerkelijk lang stand. In de Franse tijd probeerde de overheid met verscherpt toezicht een eind te maken aan de overmatige houtkap en beweiding. Zonder veel succes. Slechts incidenteel werd een *filleur de laine* (wolspinner) betrapt op het hoeden van schapen. Met de overdracht van de gemene gronden aan de gemeente in deze periode veranderde het grondgebruik niet. Wel kwam naar voren hoe de rechthebbenden het bos en de bosheide hadden verdeeld. De inwoners van Eperheide maakten aanspraak op het Epenheyt beusch en die van Diependal op het zuidelijker gelegen Dipelder beusch. Wellicht om de eenheid te benadrukken, verscheen een nieuwe gemeenschappelijke naam: het Onderste bos, dat wil zeggen minder hoog gelegen dan het bos op den Helsberg, het Bovenste bos.

Herbebossing

Tegen het einde van 19e eeuw verdween de traditionele schapenhouderij en bijgevolg de structuurrijke wildernis op het plateau. De open plekken groeiden dicht en daarna begon, zoals de Duitse botanicus Schwickerath het formuleerde, *die Rückentwicklung zum Wald über das Besenginstergebüsch*. Af en toe geremd door het kappen van opslag, het afsnijden van

brem of het maaien van adelaarsvaren (voor strooisel in de stal). Niet lang, want andere opvattingen over het nut en de bruikbaarheid van het bos zorgden voor een radicale ommekeer. Tussen 1935 en 1950 werden grote stukken herbebest door de Nederlandsche Heidemaatschappij. De laatste oogst van hakhout vond plaats in 1943, daarna ontstond een scheiding tussen klassieke houtteelt en niets doen. Voor de gemeente speelde het bos geen rol van betekenis meer. Het Onderste bos werd in 1968 verkocht aan Staatsbosbeheer.

Na verloop van tijd verandert de omgang met de natuur. Dat zien we terug in het Onderste bos. Voor het eerst in de jaren tachtig. Er kwam een einde aan de aparte benadering van natuur, bos en landschap. Enkele grillige grove dennen en een paar kiemplanten van struikhei trokken de aandacht. Langzaam groeide het besef dat de aan- of afwezigheid van planten en dieren sterk samenhangt met de historische ecologie, de natuurontwikkeling in het verleden. In 1987 besloot Staatsbosbeheer om, bij wijze van proef, een stukje van de voormalige bosheide te herstellen. Een boeiend experiment, ook vanwege de uitzonderlijke bodemgesteldheid (vuursteeneluvium). Inmiddels is de vlakte vergroot tot ongeveer 2 hectare. De ruimtelijke afwisseling heeft de biodiversiteit aanzienlijk verhoogd. Meer dan verwacht. De zuidelijkste en hoogst gelegen heide van Nederland trekt veel belangstelling. De cultuurhistorische achtergrond is zichtbaar, staat op de kaart en zelfs in toeristische folders. Een extra attractie vormt de vernieuwde traditie. Vanuit Eperheide loopt af en toe een schaapskudde naar de lichte van heide en jonge bomen.

Rijke bosrand

Ver beneden het stenige plateau, onderlangs de helling, komt de rijkere kant van het Onderste bos in beeld. Vooral de bosrand maakt indruk. De lichtinval en de plaatselijk kalkrijke bodem hebben een gunstige invloed op de samenstelling en de structuur van de vegetatie. De rand herbergt bijzondere planten en dieren. Eén van de toppers is de hazelmuis. Deze typische struikbewoner heeft het staken van

de hakhoutcultuur met moeite overleefd. De veranderingen in het bos verliepen vaak sneller dan de hazelmuis kon bijbenen. Van de leefgebieden bleef weinig over. Volgens een verspreidingsonderzoek (2001-2002) zijn slechts drie gebieden behouden, waaronder de bosrand van het Onderste bos. Voor de hazelmuis zijn bramen en een goed ontwikkelde struiklaag van levensbelang. Om de gevarieerde vegetatiestructuur in stand te houden, zijn op meerdere plekken bomen geveld. Een kwestie van zorgvuldig zagen. Volwassen hazelmuizen hebben een klein activiteitsgebied en zijn erg standvastig.

De bosheide en de bosrand maken deel uit van een cultuuromslag. Van kijken naar zien. Het Onderste bos bestaat uit een bonte verzameling van historische en ecologische bijzonderheden. Net een museum met een open depot. De collectie verandert voortdurend. Zo is in de vorige eeuw de aanplant op het plateau toegevoegd en een reeks planten en dieren verdwenen. Eind 2007 zien we een nieuwe aanpak. Langs enkele wegen zijn langgerekte stroken bos open gemaakt. Die opruiming heeft de ruimtelijke variatie én de toegankelijkheid vergroot. Voor de levende natuur zijn beide even belangrijk. In veel bossen ontbreken ecologische verbindingen (migratieroutes). Soms worden groepsgewijs bomen gekapt, geïsoleerde enclaves, met weinig functionele betekenis. Binnen het Onderste bos zullen echter nieuwe 'interne randen' tot ontwikkeling komen. Een randvoorwaarde, om internationale afspraken voor het behoud van biodiversiteit na te komen.

Kinkers

Nu het bos opnieuw is opengesteld voor planten en dieren, komt ook de geschiedenis weer tot leven. De herinrichting geeft een ruimer zicht op de Kinkeweg, een oude handelsroute tussen Aubel en Gulpen. De brede berm accentueert de hoogvlakte, waar eens marskramers (kinkers) met kar en paard overheen trokken. Minder opvallend is de verbinding tussen Diependal en de heide, de smalle en steile Hellesweg, dwars door het Dipelderbeusch. Deze holle weg, al eeuwenlang

verscholen tussen hakhout en bomen, dreigt langzaam te verdwijnen. Er is dus nog wat te doen.

Opvattingen over landschap, cultuurhistorie, natuur en recreatie lopen soms uiteen of door elkaar. Een korte wandeling door het Onderste bos opent de ogen. Het blijkt onmogelijk de kwaliteit van het bos louter af te meten aan bomen, er is meer. Aan de ene kant vraagt de Europese Unie extra aandacht voor bijzondere soorten en habitats (Natura 2000). Anderzijds is het bos onderdeel van een Nationaal Landschap (Nota Ruimte 2006). Een boeiende combinatie en precies wat Heimans een eeuw geleden propageerde. Let op "het verband tusschen het leven van plant en dier en den grond, waarop en waarvan zij leven; daardoor treedt de studie van het landschap in zijn geheel op den voorgrond, en meteen komt de geschiedenis van dien grond op het programma" (Uit ons Krijtland, 1911).

Freek van Westreenen, Staatsbosbeheer regio Zuid, F.Westreenen@staatsbosbeheer.nl

